

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№29
(19219)

2019 чылдың
март 19
вторник

Хүннүн үнери — 06:36
Ажары — 18:40
Хүн дурту — 12:04

Садар өртээ хостуг 12+

Тыва Республика — 5 чыл ою

ТЫВАГА БАЗА БАЙЫРЛААН

Тывага 2014 чылдың март айда эргилдези болган соонда чурттаачылары бүгү чоннун эрттиргеш, Россияның ырга кирериниң дугайында рни хүлээп алган. Бо төөгүлүг кундан бээр 5 чыл бооп турар. Республика болгаш бүгү Россия 16-18 хүннерде калбаа-биле ап эрттирген.

Республикага бо байырлал март мферополь хоорайның кудум-га чоннун байырлыг чыскаалы-лээн. Бо чыскаалдың киржик-рым Республиканың Чазаның чанындан республиканың интизиниң мурнунда шөлге че-ингени эрттиргеннер. Митингге өлгеннер Россия биле Крым каның туктарын тудуп алгаш, Россия — кезээде кады!" деп катап-катап салып турганнар. Яга Крымның каттышканының он Тывага база калбаа-биле

байырлап эрттирген. Март 18-те найы-сылал Кызыл хоорайда Арат шөлүңге республиканың хей национал чурттаачы чонну чыгып келгеш, Россияга Крымның каттышканының 5 чыл оюн демдеглед эрттирген. Ол хүн агаар-бойдус аяс-кааң, чылыг-чырык болгаш, байырлалды улам-на өөрүшкү-маңнай кирип турган ышкаш. Арат шөлүңге Россияның болгаш Тываның туктары хөлбеңейндир киискип, ыры-хөгжүм чаңгыланып турган.

"Мен, сен, ол, олар — шупту — чаңгыс чурт" деп студент флешмоб-биле байыр-лал эгелээн. Тываның Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының, Тыва филармонияның, кызыгааржыларның ыры-хөгжүм ансамблиниң, "Найысылал" ыры-хөгжүм бөлүүнүн дээш өске-даа чогаадыкчы коллективтериниң арти-тери Россия, ооң чоннарының эп-найы-ралының дугайында ырларны Крым Республиканың 5 чыл оюнун байырла-лынга чыгып келгеннерге бараалгаткан.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы-ның даргазының оралакчызы Ири-на Самойленко: "Крымның болгаш Севастопольдун хөгжүлдесинде хей чүүлдер кылдынган. Керч көвүрүү туттун-ганын билер болгай бис. Амгы үеде ооң демир-орук шугумунун тудуу чоруп турар. Бистиң чуртувустун хамаатыларының дыштанылгасынга ол кончуг чугула. Крым — база катап Россияның составында!" — деп, чон мурнунга чугаалаан.

Крым шаг-төөгүдөн бээр россияжи күрүнениң кезии турган. Ону дайзыннар-дан камгалаар дээш, Россияның хамааты-лары амы-тынын артынга каап, маадыр-лыы-биле тулчуп чораан. Никита Хрущев СССР-ни удуртуп турар үеде Крымны РСФСР-ниң составындан үндүрүп, Украин ССР-ге дамчыдып бериптерге, Украинага хамааржыр апарган. Бодунун чонунун 2014 чылдың март айда шийтпири-биле Крым Россияның составынче база катап эглип келгени ол.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.
Арслан АРАКЧААНЫҢ болгаш
Виктория ЛАЧУГИНАНЫҢ
тыгарткан чуруктары.

Хүннүн медээзи

ХӨМҮР-ДАШТЫ СӨӨРТКЕН ЧАРЫГДАЛДАРНЫ ДУГЛААР

Тыва Республиканың Одаар чүүл болгаш энергетика яамызы чедери берге черлерде печка одаар чер бажыңнарда чурттап турар хамааты-ларга хөмүр-дашты чедирип, дажыглап сөөрткени дээш чарыгдалдарының орнун дуглап, төлөп бээри-биле суб-сидия үндүрүп бээр чурумну ажылдап кылган.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун даалгазы-биле республиканың девискээринде ырак-узак черлерде чурттап турар чонга хөмүр-даш өртээн чиигедир сорулга-биле 2019 чылдың март 5-те Тыва Республиканың Чазаа 107 дугаар доктаалды бадылаан. Одаар чүүлдүн чарыгдалдарын төлөп бээри-биле республиканың бюджетинден 9,7 сая рубльди үндүрерин планнап турар.

Россия Федерациязының Чазаның 2000 чылдың май 23-те үндүрген 402 дугаарлыг доктаалында чурумчудуп бадылааны-биле субсидияны Тыва Республиканың девискээринде Кыдыкы Соңгу чүк районнары болгаш оларга деңнештирген черлерниң даңзызынче кирип турар ырак-узак суурларның чурт-такчылары ап болур. Өске социал дет-кимчелерни ап турар хамаатылар мындыг хевирлиг дузаламчы акша-хөрөңги алыр эргези чок.

Субсидияның хемчээлин Тыва Рес-публиканың Чазаның 2014 чылдың июнь 5-те үндүрген 258 дугаарлыг док-таалында айытканы езугаар тодарадып санап бээр. Ону алырда, чурттап турар черинде социал камгалап органнарының удуртукчузунун адынга билдиришкенин киирер болгаш дараазында эргежок чугу-ла документиленни аңаа кожар:

- ап турар кижиниң паспортунун хоол-газы;

- чурттап турар бажыңының эззиниң киир бижидилгезин (өг-бүлениң кижигүн-нерин) бадыткаан, бажыңының шөлүн ай-тып каан документиленниң хоолгалары;

- хөмүр-даш садып алганын бадыткап турар документи (квитанция);

- субсидия алыкчызының банкыда агар-санының дугайында бижик;

Документиленниң хоолгалары хоой-лужудулгада доктааткан чурум-биле бадыткап каан турар ужурлуг азы доку-ментиленниң хоолгаларын дужаап турар үеде ооң (оригинал) майыын катый хаара көргүзөр.

Билдинмес айтырыгларны, тодара-гай медээни 8 (39422) 5-16-99 дугаарже долгааш, айтырып ап болур.

КӨВҮРҮГ ТУДУУ УЛАМЧЫЛААР

2019 чылдың март 14-те Тыва Республиканың орук-транспорт сайыды Олег Бады «Восток» КХН-ниң чиңгине директору Сергей Уюсов-биле ужураш-каш, Кызыл хоорайда Улуг-Хемни кежир улуг көвүрүгнү эде тудар ажылдарның кайы хире чоруп турарын хынаан.

Көвүрүг тудуунда ажылдар график езугаар чоруп турар. Амгы үеде эрги көвүрүгнү чаартыры-биле, чаа көвүрүгнү 6 баганазын тургускан, таваан туткан черни быжыглаан, 180 метр черде эртер черни чыгган. Бо чоокку үеде, апрельде, белен баганаларга ам-даа 180 метр көвүрүг кежиин тудар.

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫ СУД ШИИТКЕКЧИЛЕРИНИҢ ХУРАЛЫНГА КИРИШКЕН

Тываның Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол бодунуң чугаазында кем-херек үлгедишкени-биле демиселде судьялар чөвүлелиниң чугула угланышкынын айыткан. Республикада ниити кем-херек үлгедишкенинде назы четпээннерниң корум-чуруму база чурттагы чоннуң аразында арагалаашкын-биле холбашкан чидиг айтырларны көдүргөн. Байдал нарын-даа болза, ниитилелди демнестиргеш, ону эдип болур деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн.

Республика Баштыңы кем-херек үлгедишкенинде болдурбазынче угланган күрүнө программаларын ажилдап кылырынга база боттандырыларга иделкейлиг болурун судьяларга саналдаан. Амгы үеде чурттагы чоннуң эрге-хоойлу культуразын бедидер программаны ажилдап кылып турар, судьялар аңаа улуг дузаны көргүзүп болурун база айыткан.

Тываның Баштыңының чанында хамаатыларның эргелерин болгаш күрүнениң сонургалдарын камгалаар чөвүлелди бо чылдың февральда тургускан. Ооң составынче корум-чурум камгалаар органнарның удуртукчулары-биле кады Дээди база Арбитраж судтарының даргалары кирип турар.

Шолбан Кара-оол судьялар-биле республикага эң кол бүгү угланышкындарга ажыктыг кады ажилдажылгага бүзүрелдин илереткен. Судьялар төрөөн Тывага хоойлу-

дүрүм талазы-биле дузалажып болурун көскү чижектерин чугаалаан.

— Эрткен чылын 3094 кижини шииткен. Чүү дээш шииткенин көрээлиңер. Үштүң ийи кезинде аар звес кем-херек үлгедишкени дээш кеземче херээнге аныяк улус шииттирген. Хоойлуда айытканы-биле оларны торгаап болур турган. Ынчан ол кижиге бүгү назыда артып каар «шииттирген» деп «таңма» турбас ийик. Россияның Президентизи кеземче системазын чымчадыр болза эки деп дорт чугаалаан болгай.

Ам база бир чижекте көрээлиңер. Назы четпээннерни кем-херек үлгедишкени хаара тутканы дээш, улуг кижилерни шыңгыы шиидери кончуг шын, ону деткиир апаар. Аңаа шупту чөпшээрер боор. Элэдилер ортузунда кем-херек

үүлгедишкениниң, ылаңгыя наркотиктер-биле холбаалыг херектерниң артында, улуг кижилер бар деп чүвени 100 хуу билир бис. А ол дээш чеже кижини шииттиргенил? Чылда — чүгле үш! Бо саннар кижини бүрүзүн бодандырар ужурлуг.

Азы чээлиде өрелиг кижилер-дир. Судтар чүге (микро) улуг звес саң-хөө организацияларынга болчуп, олар кара өжөгүзүн кижилерни өреже кирип турарын эскерип көрбөзүл? Чажыт звес төөгү: бир кижини шалыңга чедир дээш, хүнде 3 хуулуг 20 муң рубльди алган. Бир хүн, оон ийи, үш хүн эрттирипкен... А чээли берикчилери утупкан-биле демей, сагындырбаан-даа. А херек кырында ол кижиде, чоннуң чугаалажыры ышкаш, «сметчик» хүн бүрүде акша-түң санаашкыны «хөөленип» чоруп турар кылдыр салып каан. Кажан ийи-үш чыл эртип, өрениң түнү он катап өзүп кээрге, ам кээп судче бериптер! Чүге дизе 20-30 муң рубль дээш чаргылдам ажаы чок. Судтар чээли берикчилерниң өжөгүзүн ынчап турганын-даа сайгарбайн, улуг түңнү эвээжетпейн, олчаан судтап каары хомуданчыг. Россияның өске регионнарында ону эвээжедип болур арга-дуржулга бар болгай.

Оода бо үш угланышкына күженишкенинде демнестириптер болзувусса, Тыва-выска экономиктиг, социал угланышкынын ужу-дуза болур. Чуртталганың кол сорулгазы — кым-бир кижиге эки чүвени кылыры звес ийикпе? — деп, республика Баштыңы бодунуң чугаазын дооскан.

Чоннуң бодалдары

АЖЫЛДААРЫ КӨСКҮ БОЛУР

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун даргаларның кабинеттеринге видеохайгаарал тургузар дээн шиитпирини массалыг информация чепсектеринде тарап, чоннуң аразына янзы-бүрү чугаа-соотту үндүргөн.

Найысылал Кызыл хоорайның кудумчуларынга эрткен-дүшкен кижилер-биле чугаалажып, даргаларның кабинеттеринге видеохайгаарал тургузарынга оларның хамаарылгазын билип алырын кызытты.

Александр Салчак, Байрын-Хемчик кожуун:

— Чазак Даргазы Шолбан

Кара-оолдун ол шиитпирин чөп боор деп бодаар-дыр мен. Бистиң кожуунуң төвүнде албан черлериниң даргаларын чамдык хүннерде бо кижини шуут тыппас боор чорду. Оларның чагыргазының адаанда дарга-бошкалардан айтырарга, даргам ынаар чорутту, ында барды дээр, кажан ажилга турарын дорт чугаалавас. Ол ажилдакчылар боттары база ажилга доктаамал олурбас боор чорду ийин.

Дмитрий Иванов, Кызыл хоорай:

— Ажылым техника-биле харылзаалыг болгаш, видео-хайгаарал тургузарынга чүү

хире акша-төгери чарыгдары сагыжымда кирип тур. Даргалар хөй, видеокамералар база хөй херек-ле ыйнаан.

Белек Шоома, пенсионер, Кызыл хоорай:

— Бир звес даргаларның канчаар ажилдаарын ол-ла үеде көргүзөр дээр болза, ону көрүп орар, дарганың бар-чогун үстүнде даргаларга айткан турар ажилдакчы база херек апаар-дыр-ла. Азы бижидип алгаш, ооң соонда үстүнде даргалары көөр чүве ирги бе?

Байыр-оол Ондар:

— Мен Шолбан Валерьевичиниң ындыг шиитпирин бүрүнү-биле деткип турар мен. Видео-хайгаарал даргаларның хары-салгазын күштөлдиреринге дузалаар. Интернеттен ном-

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫН ДОКТААЛДАРЫ

Эрзин кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязы даргазының болгаш бүрүн эргелиг кижигүнүнү хүлээлгезинден хостаарының дугайында
2019 чылдың март 14 №51/244-7 Кызыл хоорай

Эрзин кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының составынче бүгү Россияның «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партиязының Тыва-да регионалдыг салбырындан соңгуткан, комиссияның даргазы база бүрүн эргелиг кижигүнү Байыр-кыс Александровна Курну кириген билдиришкенин өөренип көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуттурар эргелериниң болгаш референдумга киржир эргелериниң кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 28-ки чүүлүнүн 7-ги пунктузу база 29-ку чүүлүнүн 6-гы пунк-

тузун удуртулга бол, Тыва Республиканың комиссиязының докта болза:

1. Эрзин кожуунуң кээр соңгулда комиссиязындан болгаш бигелиг кижигүнүнден 197 төрүттүнген Байыр-кыс Александровна Курну хостаар.

2. Ук доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Түбүк» солуннарынга чыгарып.

Тыва Республиканың

Соңгулда комиссиязы

даргазы О.В. ФОР

Тыва Республиканың

Соңгулда комиссиязы

секретары М.Ш. САМ

Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязы даргазының болгаш бүрүн эргелиг кижигүнүнү хүлээлгезинден хостаарының дугайында
2019 чылдың март 14 №51/243-7 Кызыл хоорай

Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының составынче бүгү Россияның «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партиязының Тыва-да регионалдыг салбырындан соңгуткан, комиссияның даргазы база бүрүн эргелиг кижигүнү Аликбек Андреевич Монгушту кириген билдиришкенин өөренип көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуттурар эргелериниң болгаш референдумга киржир эргелериниң кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 29-ку чүүлүнүн 6-гы пунктузун

удуртулга болдурга, Республиканың соңгулда комиссиязының доктаадыры

1. Кызыл хоорайның кээр соңгулда комиссиязындан бүрүн эргелиг кижигүнү 1981 чылда төрүттүнген Андреевич Монгушту хостаар.

2. Ук доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Түбүк» солуннарынга чыгарып.

Тыва Республиканың

Соңгулда комиссиязы

даргазы О.В. ФОР

Тыва Республиканың

Соңгулда комиссиязы

секретары М.Ш. САМ

ДЫҢНАДЫГ

Кызыл хоорайның болгаш Эрзин кожуунуң девискээр соңгулда комиссияларының кижигүннериниң бүрүн эргелериниң хире бетинде доозулганы-биле, Россия Федерациязының депутаттарының хуваалдазынга кириштирген кандидаттар дорт депшиткен политиктиг партияларга, Тыва Республиканың Хуралына (парламентизинге), хөй-ниити каттыжышкындар Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралына, ажилдап, албан өөренип, чурттап турар чериниң аайы-биле соңгукчуларга Кызыл хоорай биле Эрзин кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязы составын (бадылаар эргелиг бир кижигүн) четчелеп тургузар талазы-биле саналдарны хүлээп ап эгелээниниң дугайында Республиканың Соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

Кызыл хоорай биле Эрзин кожуунуң соңгулда комиссиязы составына саналдарны девискээр соңгулда комиссиязының кижигүннериниң бүрүн эргелерин соксаткан хүнден эгеле хонуктуң дургузунда дараазында адреске кирип болур: 667 Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, бажың 18. Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы (каб. 201, тел. (39422) 2-10)

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы

чудум, даргалар бүдүрүкчүлүг ажилдазын дээш, республиканың удуртукчузу ындыг шиитпирини хүлээп алыр ужура таварышкан-дыр. Даргаларның чүгле ажилдап олурарын звес, а оларның чугаа-соодундан бээр тырттырар болза эки. Эң ылаңгыя даргаларның чонну хүлээп алыр хүннеринде болгаш шактарында видеохайгаарал доң чугула деп бодаар мен.

Нина Инокентьева, Каа-Хем суур:

— Дарга бүрүзүнүң кабинетинге видеохайгаарал тургузарга, ооң ажылынга шактыктыг боор чадавас. Хамаатыларны хүлээп алыр шакта ооң кабинетинге ындыг дериг-херексел ажилдап турар болза эки боор. Пенсия фондузу, социал камгалап дээн

ышкаш органнарның чон-б ажилдаар даргаларының биеттеринге видеохайгаарал болур ужурлуг.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун даргалар кабинеттеринге видеохайгаарал тургузар дээн шиитпирин бистиң-биле чугаалажып кижилерниң хөй кезиш кирип болду. Ынчалза-даа шиитпириниң россияжи хоойлу дүрүмгө дүгжүрү, доктаамал видеохайгаарал адаанга ажыктыг нарын, ооң-биле холбаштыр даргалап ажилдаа специалисттерниң турмушуну болгаш үнөр-кирери дүгжүрү айттырларга хамырыштыр бодалдарын тодар илеретпес болдулар.

Шангыр-оол МОНГУ

УНИВЕРСИАДАНЫҢ ДОЖУНДА ТЫВА ДИРИГ ХӨГЖҮМ

*«Оркестрни кажан-даа чүнүң-биле-даа солуп шыдавас.
Шупту салым-чаяанның чүс хире кижилер хөгжүм шөлүн демнежиң ажадып-
тарга, хөгжүм чүнү-даа өттүр шааптар апарар».*

ЭДУАРД АРТЕМЬЕВ,
композитор, Россияның улустуң артизи.

Красноярскиге Универсиада ол кончуг улуг спорт-ушкун болган. Кайда да культура болгаш база-ла ында. Универсиада Тываның мергежээни В. Халилов аттыг филармонияның «Тыва-Дизи» болгаш ТР-ниң чанында үрер хөгжүм төлээлээн. Хөгжүм дээрке карак кызыл гаш база катап ажил бо-а кымны-даа мегелеп. Спортчуларда-даа, перде-даа боттарының дери бар: хаактар, болгаш өске-даа хер, а хөгжүмчүлдер херекселдери. А бо ада хөгжүмчүлдерни аразында шайбалыг инап кедер мага-бот-дары, конькилер, Цам көскү черни элээн. Олар маңаа дошка оюн бараалгадыр сорулганер.

Тренин баштайгы кон-универсиаданың суу-үндө кол сценазын-ген. Ол сууржугашче ң берге – айыыл-чок ң-даа мурнунда. Ында ирип чуртуңаңгы-аңгы индан келген полицей-ин ыңдыг хыналданы ш шак үргүлчүлээн даа доозулган. Ам-на ып, суурда Баба-Яга-ңчыгажын, ак дүңгүр н Ак-хамны шал-бул тикенер. Кол сорул-хөгжүм ойнаарына рбаан сценага үн хе-ин шын таарып алыры. раторларының бил-ылының түңнелинде рекселдери езулуг ү-биле ойнай берген. торлары дириг хөг-дикчилери келгенин-даа чүве дег кончуг пкын ажилдааннар. чылар көрүкчүлерин (бо удааа делегей порт байырлалының илерин база) чаңын салбаан – олар Цам ойнавышаан, Уни-а йерээни сары

сценаже эвес, а сцена артындан үнүп кээп, улаштыр ойнап кирип-терге, даштыкының, иштикиниң спортчулары магадап, адыш часкап хүлээп алган.

Узбекистанның төлээлери «Кымнар, кайың силер?! Тыва джаз!» деп халчыл келгеш, концерт дургузунда адыш часкап, самнай каап турганнар. Олар уг-биле оркестрнин чайгылыш чок мөгейикчилери апарып, дараазында каяа концерттер болурун айтырып турганнар. Эртип чыткан спортчулар, доктаап, эртенги маргылдааларын бодавышаан, концертти дыңнап, көрүп алганнар. Тыва ойнакчыларның хөгжүмү дээш-тиг болуп, кижилерниң сеткил-сагыжын сергедип турган.

Март 8-те Универсиада Парыгы апарган Тайбың шөлүндө улуг сценаже чалаан. Ол дугайын Универсиаданың сайты-зында мынча деп бижээн: «Универсиада парыгына хүн көргүзүглериң Саян Салчакка удурткан «ТываДжаз-бөнд» эгелээн. Олар джазтың болгаш рок-н-роллдун классиказын бараалгатканнар. Джаз аянынга таарыштырган «Алдын дашка» деп тыва ыры Март 8 таварыш-тыр Сургуулдар оюннарының херээжен киржикчилеринге бол-гаш аалчыларына тускай белек, сөң болган».

База-ла 5 метр бедик сцена-ны бөнд ойнаарына таарыштыр үн операторлары тургускан, концерт эки аппаратуралыг, хөгжүм үнүн кончуг шын таарыштырып, өткүт дамчыдып турган.

Дош кырынга дириг хөгжүм ойнаары – ховар, анаа эвес бо-дал. Үрер хөгжүм оркестринин тургузукчузу Тимур Дулуш ону боттандырып четтиклээн. Харын Игорь Бутман дош кырынга сак-софон ойнап турар, ынчалза-даа бүдүн оркестр дош кырынга шим-чеп, хөгжүмү диригге ойнаарын делегейде кым-даа шенеп безин көрбээн. Ону боттандыра-биле хөгжүмчүлөр кышты өттүр ажилдаан. Сооктан конькилер идиктери буступ чаштап турда безин олар шыдашканнар. Бо кы-жын Кызылга соок үргүлчүлелдиг

градушту «чылыг» деп санап турганнар. Соокка хөгжүм херекселдери доңуп каар боорга, Тывкүрфилармонияның ажил эргелели ыаш дүрзүлөр чазап бээрге, дошка шимчээшкин-нерни, хөгжүм херекселин ышкынмазын бодап, ынчаар өөренип турганнар.

Хөгжүмчүлөр хенертен дош-ка кайың ойнай бээрил аан. Баштай конькилер өөренир: ээл, доктаап, бир-ай чунгулаар дээш баар. А маңаа шайба-лыг хөккэй оюну кончуг улуг ужу-дузалыг болур чүве-дир. Ынчангаш чаңгыс кыштың дур-гузунда Тывкүрфилармонияга «Тыва эскадрон», «Тыва адыг-лар» деп ийи шайбалыг хөккэй командаларының тургустунуп келгени ол. А репетиция бүрүзү алдын өртектиг апарган – дош эрип каарга репетиция эрттирер байдал чок артар. Универсиа-дага дошка хөгжүм көрүп алган организациялар эртен-даарта чалай берзе, репетиция чок оркестр адын сыкпазы-биле ол үнүшкүннерден ойталаар апаа-

ры магад чок.

Дошка хөгжүм программанын февральда Игорь Бутманга «ду-жаап» турда, -32 градус турган, а каш-ла хонгаш культура сайыды Алдар Тамдын «хүлээп» турда, 4 градус соок турган. Дош ма-наа-даа, Красноярскиге-даа эририниң кырында келген тур-ганын утпас болза эки.

Марттың тозунун хүнү-даа келген. Универсиаданың па-рыгының доңунга «Дошка хөг-жүм» программаның төөгүлүг көргүзүп болган. Бо чер Сургуул-дар оюннарының база бир кол чери – маргылдааларны мында көргүзүп турар, мында чунгула аарыкчылар чыгып, хөккэйлеп, керлинг ойнап, анаа-ла чунгулап кээр. Дошту хүнүң аштап, ку-дуп турзажок, час бодунуун ап, оон-моон дөстейти шаап эгелээн. Ындыг турзажок хөй кижилер тываларның програм-мазын көр дээш чыгып келген. Оюннарның хууда сайтызынга ол дугайында мынча деп бижээн: «Татышев ортулуунга чыыл-ганнарга тыва хөгжүмчүлериң улуг сөңү кылдыр эрэн-шокар хептерлиг, дүрзүлериң, дошка

чунгулавышаан, дириг хөгжүмү, хуулгаазын джазты ойнааны болган».

«Уттундурбас, магаданчыг көргүзүп болду – деп, Новосибир-скиден Светлана Александрова өөрүшкүзүн чажырбайн чугаалап турду. – Коньки чок кижилер бе-зин дошче үне халып, ховар ки-жилерни чоогундан көрүкээни ол хире болду».

Универсиада эрттирикчи-лери: «Силерниң видеода ой-нап турарыңарны көргөш-ле,

таарзынган бис. Ынчалза-даа чоогундан көрүп алырыңа кан-дыг-даа деңнел турбас-тыр. Ол дүрзүлөрдөн, цам хөгжүмүндөн ужу-бажывыс чыртылаңайнып турду» дижип турганнар.

Видеога көөрү ыңдыг-ла ха-рын. Апрель 14-те Краснояр-скиге Үрер хөгжүм оркестринин улуг концерти болуп. Ындыг чараш, дириг хөгжүм концертин кандыг-даа телефонга бижидип алырыңарга демей-ле четпес боор! Билеттерден садып алгаш, кээп көөрүңерге чаладым!

Дараазында март 10-да оркестр дошка шоу көргүзүп «Кышкы орук ээптээ-2019» деп мотофестивальга көргүскөн. Ол концерт тыва хөгжүмчүлөргө эң аар шылгалда болган. Үндүре-киире доңуп калган, дөстөө берген дошка репетиция үезинде кээп дүжүп, дүрзүлериң ыш-кынып, үрер турган. Дугуй-ларында шиш демирлерлиг мотоциклдерниң чара теп каан доңунун аразында арткан, өг орну хире деп болуп, чүгээр дош ортулуунга ойнап, көрүкчүлериң изиг ынакшылын чаалап ап шы-дапканнар. Муң-муң кижилер мур-нунга хөгжүмчүлөр хей-аът ки-рип, харысалгалыг ойнап каан-нар. Чараш көргүзүгүнүң артында кижилерге көзүлбөс аар ажил-иш турар. Чүгле чунгулаары бе-зин берге, күш негеттинер, а ол үеде хөгжүм херекселиңе улуг күженишкениң ойнап, үрери база негеттинер болгай.

Адыш часкаашкыннары хөг-жүмчүлериң стадиондан үнүп чоруптарыңа чедир үдээн.

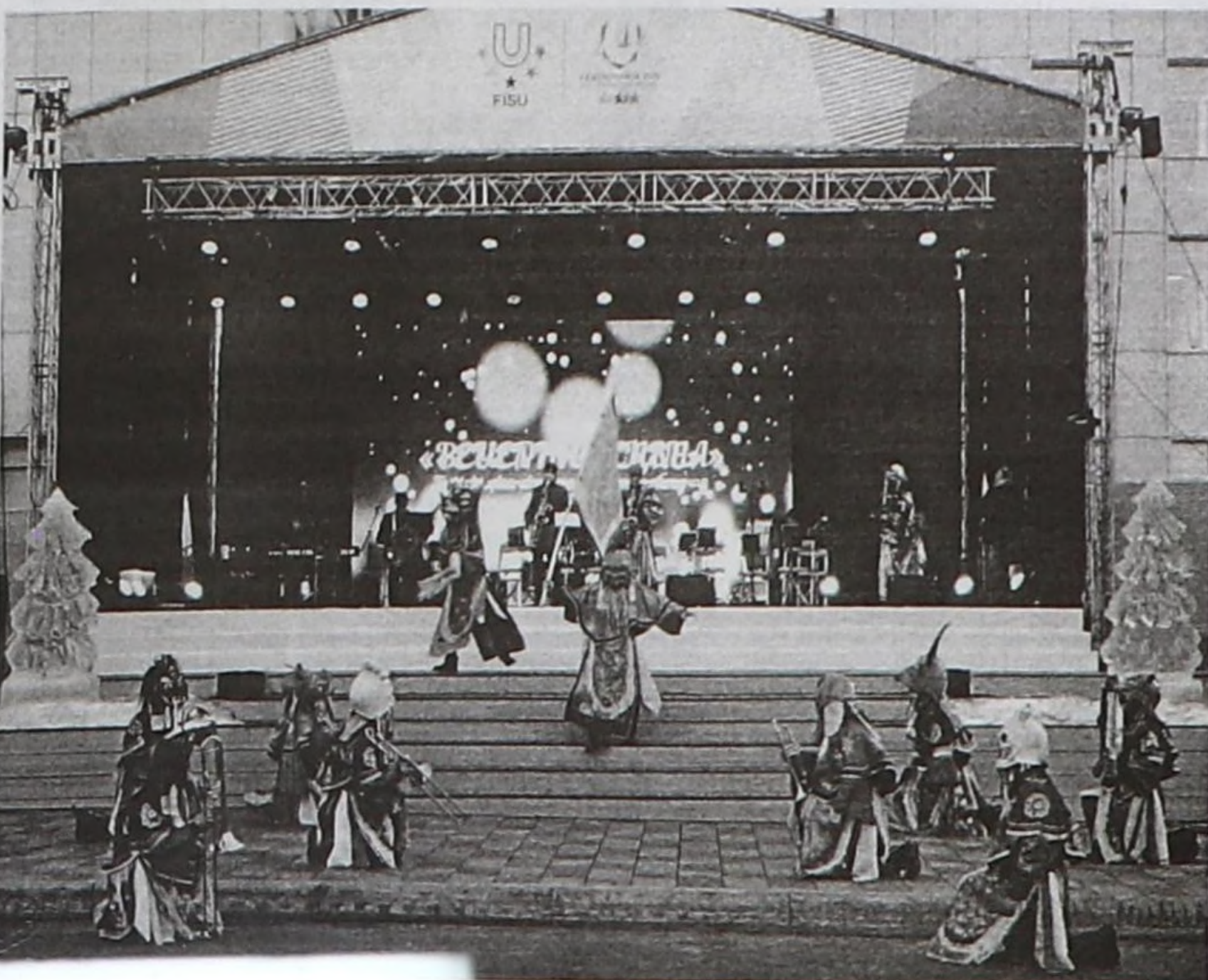
Тыва хөгжүмчүлериң Уни-версиадага одиссеязы ынчаар доозулган! Ам оларның мурну-да шывыгыг чунгуларлыг хоо-райларже үнүшкүннери манап турары чугаажок. Делегейде чок дошка оюн-көргүзүгүнү хөй кижилер сонугураан, чалаксап артып калган. А тыва хөгжүм мөгейикчилери келир кышка чедир манаар. Тыва көрүкчүлөр чүгле «Степняк» чунгузунга (шайбалыг хөккэй савазынга) болгаш паркта бөмбүктүг хөккэй шөлүңге хөгжүмчүлериң дош-ка оюнун көөр аргалыг болган-нар.

Павел ЧЕСНОВ.

Авторнуң фоточуруктары.

Красноярск хоорай.

www.tvqf.ru сайтыдан

ТР-ниң Дээди Хуралында

АНАНДЫ ХЕРТЕКТИҢ
АДЫН ТЫВЫСКАН

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы Каң-оол Даваа Бай-Тайга кожунунун төвү Тээли суурнун бир кудумчузунга Ананды Хертектиң адын тыпсыр байырлыг езулалга киришкен. Ананды Мандыкпаевич Тыва Арат Республиканың баштайгы саң-хөө сайыды болгаш Моолга Тываның элчини албан-дужаалдарга ажилдап чораан.

Сураглыг көскү күрүне ажилдакчызы Ананды Хертектиң ажилы Тыва күрүнениң чаа тургустунуп турар үе-чадазында үндүрүлгөр, акша-хөреңги болгаш экономиканы сайзырадырынче угланган турган. Моолга ТАР-ның элчини албан-дужаалга ССРЭ-биле кожа чыдар кадагааты күрүнениң кызыгаарын быжы-

гларынга үлүг-хуузу кирип ажилдаан. Ындыг-даа болза Ананды Мандыкпаевичиниң салым-чолу ол чылдарда каржы-дошкун репрессияны база оюп эртпээн.

Тыва парламентиниң даргазы Каң-оол Даваа Бай-тайга-жыларга байыр чедиргеш, ада-өгбениниң эрткен төөгүзүн утпайн чорууру дээш өөрүп четтиргенин илереткен.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы оон аңгыда «Хуулгаазын бийир-11» деп республиканың уран чүүл школаларының аразында эртип турар мөөрейниң байырлыг аждышкынынга база киришкен.

Бо удаада салым-чаянныг уруглар аразында мөөрейни РСФСР-ниң алдарлыг чурукчузу, РСФСР-ниң Е.И. Репин аттыг күрүне шаңналының лауреады, Тыва АССР-ниң күрүне шаңналының лауреады, алдарлыг даш чонукчузу, Тыва АССР-ниң күрүне шаңналының лауреады Хертек Тойбу-Хааның 100 харлаанынга тураскаадып эрттирген.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының медээзи.

ТОЖУДА ТЫВА ХҮРЕШ ӨРГЭЭЗИ

Март 12-13 хүннеринде «Тыва» деп национал спортчу хевирлер школазының тренер башкылары сураглыг мөгелер Тожу кожунунче сургакчылап чорааннар.

«Тыва хүрештиң ат-сураглыг тренер башкылары-биле Тывага спорттун бо хевириниң сайзыралына үлүг-хууус кирип, бо удаада Тожуга барып четтивис. 2015 чылдан эгелээш, республиканың бүгү кожуннар-ын эргип кезип, тыва хүрешке мастер-класс-биле аалдап чедип, ажилды чорудуп турарывысты сагындырып каайн.

Бо чылдың эгезинде 2 дугаар барган кожунуус Тожу болган.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун «Тыва хүрешти чаштар садтарынче» деп төлевилели чон аразында улуг сонуургалды оттуруп, хөгжүп, чаш болгаш элээди оолдар аразында тыва хүрешвис канчаар-даа аргажок сайзырап келген. 2017 чылдан эгелеп, улуг мөгелерниң хүрештери-биле чергелештир, школа назыны четпээн болгаш элээди оолдарның хүрештери ай санында болуп эртип турар апарган. 2018 чылда бир дугаар 5-6 харлыг бичии оолдар ара-

зынга Наадым хүрежи

Тожу кожунунун Тоо тыва хүрештиң мөгей, чонувус-биле ужуражының айтырыгларынга лап, күрүне деңнелин хүрешти моон-даа соң кип, сайзырадыр сорулг дугайында база чонга та лап, солун чугааны чор

Дараазында хүн Ийс чеде бергеш, шыны хер ийи караавыска бүзүрө кайгап, ханмадывыс!

ТЫВА ХҮРЕШТИҢ СГ ӨРГЭЭЗИН ТУДУП КА

ДУ!!! Өргээниң аждыдыг тураскааткан чаштар га тыва хүреш маргыл сонуургап, бичии мөгэ эки шынарлыг хүрежилт онзалап демдегледивис, нер башкылар чугаалап

Күчүтен мөгэ Аяс М биле Чаан мөгэ Андрей келир үеде Тожудан ат-а мөгелер үнер болзун деп оштап, сумуга содак-шуда белекке сунган. Тыва хүреш спорттун өске-даа хеви сайзырадыр дээш, Тожу чагырыкчызы Буян Ондар дургу, кызымак эки ажилы демдеглевес аргажок.

Тыва Хүреш

Күш-ажылдың кижизи

АЖЫЛЫНГА БЕРДИНГЕН
САНИТАРКА

Светлана Пугачёвона Чымы 40 чыл дургузунда республиканың туберкулезка удур албанында ажилдап чоруур. 1979 чылдан эгелеп Балгазында өкпе аарыгларына удур санаторийиниң бичии уруглар салбырынга санитар болуп ажилдааш, 1986 чылда Кызыл хоорайже көжүп келгеш, республика эмнелгезинге туберкулез диспансеринге ажил-ижин уламчылаан.

Хомуданчыг чүве кара-сагыштыг аарыг чаш ажы-төлдү безин кээргевес, олар эмнелгеге чартык чыл дургузунда, чамдыкта чыл ажыр-даа чыдып эмнедип турарлар. Ынчангаш оларга дүн-хүн чок чанынга ажаап-карактаар дуза херек. Бичии уругларны шопулактап чөмгөрер, горшокка олуртур, удудуп чыттырар, чундурарындан аңгыда, чаа төрүттүнген чаш уругларны эмискител, чөргектерин, чүвүрлерин солуур, холга чайгаар апаар.

Ындыг ажилга чүгле шыдамындан өскеде, кээргээчел сеткил база негеттинер. Бичии уруглар ада-иезин, чоок кижилерин сактып, оларның эргеледиг-чассыдышкынын чоктап турза-даа, аарыгга маадырлыгы-биле удурланып турарлар.

2000 чылда Светлана Пугачёвона өкпе аарыгларының диспансериниң аарыг улус хүлээп алыр салбырынче шилчээн. Аарыг кижилерниң документилен долдурарына дузалажып, эмнелгеже кирип келген аарыг кижилерни арыглап чуурунга дузалажып келген. Дүрген дуза бригадазы дүн-хүндивес аарыг кижилерни эккеп турар, чамдыкта дүне кирген улусту чундурар, дыргактарын, бажының дүгүн таарып кезер таварылгалар-даа база тургулаар. Аарыг кижини палатазынга чедип алгаш, чедирер дээш кылбас-тутпас-ла ажил чок. Санитар кижиниң ажылы берге, аңаа шыдамык турум сагыш-сеткил негеттинер.

Светлана Пугачёвона ийи ажы-төлдү өстүрүп кижизиткен, хостуг үелеринде уйнуктарын азыражып берип, оларны төлөптүг, күш-ажылга ынак хүндүлээчел кижилер кылдыр кижизидип чоруур. Светлана Пугачёвона 60 харлыгына чедир бодунун ажылынга бараан болуп, аарыг кижилерни деткип, ак сеткилдиг ажилдап чоруур. Аарыг кижилерниң аразында кандыг-даа улус турар, чамдыктары аарыгның уржуундан шыжыгып каржы-хажагай-даа болур, ынчалза-даа чымчак сеткил оларның чүректеринге үнелелди чаалап алыр.

Чечена БУЛЫТОВА, ТР-ниң кадык камгалал яамызының парлалга албанының секретары.

Кадык камгал

БУЯННЫГ ЭМНЕЛГЕ

Кожуунга көдээден кээп, кадыын эмнедип эмчилээри белен звес айтырыг. Мен бодум ыраккы Бай-Тайгадан үргүлчү 350 км эртип кээп, найысылал Кызылга эмчилээр кижжи мен.

Мээң чурттап турарым кожун төвү Тээлиде, ажы-биле чугаалаарга, эмнелге эки-даа болза, эмчилер чедишпези-биле таптыг эмчилеп алыры болдунмас. Эмнелгениң аарыг улус хүлээп алыр чамдык өрээлдерин ээн турар. Чүге дээр-ге бистиң кожунга чамдык аарыглар эмнээр эмчилер турбас ужурулг чүве бооп-тур ийин. Чижээлээр: карак, кулак эмчизи, кезер эмчи, херэженнер эмчизи чок. Олар Ак-Довуракка божуп-чиигээр аргалыг бооп турар. Кожун эмнелгези мындыг, мен ышкаш, эмчилер дузазы чок чаңгыс хүн-даа чурттап шыдавас кыргандижең кижилерге чогуур дуза чедирбес азы чедирип шыдаар эмчилери чок чүве болганда, ырак-уза орук эртип, ыяап-ла Кызыл чедер ужуруга таваржыр-дыр бис.

Мен база Кызылда уругларым бажың-нарынга туруп алгаш, каш-даа катап эмчилеп келдим. Бо таварылгада, кыштың тостостун соогунда «канчап эмчилеп алыр кижжи боор мен» деп, муңгаравышаан, найысылалга чедип келдим. Уругларым, мээң муңчулуп турарымны билген дег, «Мында кырган улус эмнээр эмнелге бар, аңаа сени чедире берээли» — дээрге, чөпшээрштим.

Бичежек коридорда 5-6 хире, назы-хара дөгүй берген кижилер оочурлап алган, ниити эмчи (терапевт) өрээлиниң эжииниң чанында сандайларда олурар болду. Мени эмчи Вероника Олеговна Хертек ээлдек хүлээп алган, анализтер алзыр, чүрек шинчир өрээлдерге чорудуп, тода-чиге тайылбырлап берди. Ында ажилдап турар сестраларның, эмчилерниң аарыг кижиге хамаарылгазының ээлдек, бөдүүнүн кайгадым. Ынчаар он ажыг хонук дургузунда ол буянныг эмнелге черинге эмнеткеш, кадыым сегип, сагыш-сеткилим-биле чиик, сергек апардым.

Эмнелгениң долу ады Республика эмнелгезиниң гериатр салбыры деп чер болду. Бөдүүнү-биле улуг назылыглар эмнелгези дээр. Ол 1991 чылда Лопсанчап кудумчузунун №35 бажыңына ажиттыган. Ынчан эргелекчи Евгений

Борисовна Тимченко турган. Ол 2 иштинде эмнелгени удуртуп ажы шыырак негелделиг, кызымак, шу эмчи турганын эш-өөрү чугаала дулар. Ынчан эмнелгениң оран-с четчир турган. Аңаа аарыг кижжи таарымчалыг шинчир, анализтер сыкыртыр, массажтаар, капельниц-лыр өрээлдерден аңгы сауна, трен эмнээр күш-культура өрээлдерин ажыглаттынып турганындан эмч безин эмнеттинип турганнар. Олду 1991 чылдан гериатрия эмнелгези тынарга-ла, ажилдап эгелээн эмч тразы (чиңнээр өрээл — физиокаб) Өлзеймаа Сүрүңовна Ондар чугаал ол 28 чыл стажтыг, улуг дуржулгалы

Бо эмнелгеде үр чылдарда ажылыгына бердинген, кызымак ажы чылар хөй. Оларга нерв эмчизи С. Октябрьевна Сарыглар, терапевт Маратовна Куулар база сестра-хор Өпеймаа Ом-Белековна Крылова, мажист Алефтина Кара-ооловна Маны-санитаркалар Бичеш Кара-ооловна, дар, Чечекмаа Кежиковна Ховалыг, Кара-ооловна Ховалыг олар хамаары «Хамаатыларның хамаарылгазы бол саналдары» деп журналды көрдүм. чаа-ла эгелеп каан кыры. Ында бо чыл январь 20-ге чедир 6 хамаатының бичи гелерин номчудум.

Буянныг эмчилерге тураскаат өөрүшкүнүң чылыг-чымчак сестерин жээн хоочуннар көвей болду. Оларга база каттыжып ор мен.

Шынап-ла, назы дөгүп, 70-80 хар дир ажилдап, чурттап, ажы-төлдү азыражып өстүрген, чурттун хөгжүлдүзү үлүүм кирип, янзы-бүрү ажилдап боттарының кадыын харамнанмайн арааш, хөй чырга-аарыгларны «ажылда алган кижилерге дузалап, эмнел тургузулг буянныг эмнелге-дир. Ында ажилдап турар кижилерниң өг-бүлелерин өөрүшкүнү, аас-кежикти күзөдим.

Ким-оол САРЫГ-ДОНГА Тыва АССР-ниң алдары башкызы, ТР-ниң алдары ажилдакчызы, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү 80 харлыг, хөй-ниитижи хоочун Тээли суу

Делегей чергелиг фестиваль-мөөрей

«АВАМГА ТУРАСКААТТЫМ...»

гү-делегейниң Херээженнер уткуштур республиканың бүрү булуңнарында Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-уң хайгааралының адаа-биле турар «Авамга тураскааттым. То my mother» деп делегей чергелиг фестиваль-мөөрейниң арда шилилге кезээ тус-тузунда турар.

Фестиваль-мөөрейниң кол утказы чедип алыр сорулгалары: бичиирга база улуг улустуң аразына ижиге эң-не дээди хүндүткелдери болгаш ынакшылга кижизирг-бүлге, ажы-төлге, ниитилелге ийиниң ролун күштөлдирери; эрте-шагдан тура авага хамаарыштыр ораан чараш ужу-чаңчылдарны ил, кадагалап арттылары; аныяк-иң иштиги сагыш-сеткилин байдып, аваларны ыдыкшыдар чо-өг-бүлгеге, ниитилелге, дөргүл-дери база салгалдар аразында ааны быжыктылары.

Т 6-да Тес-Хем кожуунуң Чырыс сумузунуң Сергей Ланзы аттыг улутура бажынынга үстүндө ады фестиваль-мөөрейниң шилилге херээжен чонувуска байырлап инде кончуг солун кылдыр эрт-

тирдивис.

«Авамга тураскааттым» база «Маа-дыр иелер» деп делгелгени Тес-Хем кожуунуң төпчүткен библиотека делгезин, чонга ону методист Светлана Сергеевна Чооду тайылбырлап берип турган. Ус-шеверлерниң дерилгелерин Индира Соян-ооловна Седип-оол, Мая-Суу Коминаевна Күнзек олар органиастаан.

Байырлыг кезээн кавайда чаш төлүңгө өпей ырын ырлавышаан, чайгап олурар ава кижиден эгелээш, чараш самчы кыстар «Эзир-Кара» ансамбли база «Тыва Республиканың бот-тывынгыр коллектив» деп бедик аттың эдилекчизи дириг-хөгжүм бөлүү «Дамырак» (сөзү Айлаана Сүктөр-оол, аялгазы Роман Шойдакты) «Авам караа» деп ыры-биле аядаарга, чон дыка-ла сонургап, адыш часкап уткуп алганнар. Тес-Хем кожуунуң баштыңы, Төлээлекчилер хуралының даргазы Донгак Чодураа Хүлеровнаны, Тыва Республиканың Баштыңының чөвүлекчизи, бо фестиваль-мөөрейниң автору Орлан Дайынчиевич Дамба-Хууракты, Дээди Хуралдың (парламентиниң) депутаты Шолбан Викторович Дандарны база байырлалдың хүндүлүг аалчызы Шолбан Идамчапович Кыргысты сцена-же чалап, мөөрейни байырлыг байдалга ажитканнар.

Мөөрейниң база бир тускай негелдези киржикчи бүрүзү үнүп келгеш, авазының долу ат-сывын адааш, «Авамга тураскааттым» дээш ырызын ырлап эгелээр азы бодунуң авазына чылыг-чымчак күзээшкинин, чок-ла болза ынакшылын илередип болур арганы өөренип көргени дыка-ла чүүлүг. Будел Шойдак «Авам мени манап орап» деп ырызы-биле мөөрейни аядап ырлаарга, чон изиг адыш часкаашкыннары-биле уткаан. Кожуунуң өзүп орап «сылдысчыгажы» Виктория Маадыр «Непоседы» деп бичи уругларның билдингир бөлүүнүң «Мама» деп ырызын кончуг чараш ырлап күүсеткен. Тыва Республиканың алдарлыг артизи Мergen Кууларның «Авай утпас мен» деп ырызын Монгуш-оол Ачыты ырлаптарга, көрүкчүлөр болгаш шийткелчилер карааның чажын тудуп шыдаваан.

Бичи уруглар аразына болган мөөрейниң түңнели: 3-кү чергениң дипломантылары Сандал Чимис, Чамзырай Нима, 2-ги чергенинде – Адыя Алдын-Сай, Будел Шойдак, 1-ги чергениин Сайлык Ак-оол чаалап алган.

Кожуунга киржир эргени чаалап алганнар: 3-кү чергениң лауреады Энерел Дагба, 2-ги чергениң лауреады Монгуш-оол Ачыты, 1-ги чергениң лауреады Маадыр Виктория.

Аныяктар аразына болган мөөрейниң түңнелдери болгаш кожуунга болуп эртер шилилге мөөрейге киржир эргени чаалап алган аныяк бот-тывынгыр ыраажылары-выс: Павел Балданай, Энермаа Сенди, Сандак Айдың. Улуг улустан кожуун чергелиг мөөрейге киржир эргени чаалап алганнар: Людмила Эрендей, Юрий Делег, Балдан Байлак.

«Авамга тураскааттым» деп ыры мөөрейи-биле чергелештир өөреникчилер аразына шүлүк мөөрейи база болуп эрткен. Ниитизи-биле 21 уруг уран номчулгага күжүн мөөрейлешкен. (7-11 хар) дипломантылар: Элина Эрендей, Долаан Сандак, Тана Монгуш; лауреаттар Виолетта Дамбыра, Дүү-Дарый Шойдак, Дарья Чайзатмаа. (11-17 хар) дипломантылар: Мөңгө Эртине, Адина Тангыт, Амира Хураган. Лауреаттар: Аржаан Хураган, Динара Севилбаа, Чочагай Ак-оол.

Аваларны алгап-йөрзүн бо кайгамчыктыг фестиваль мөөрейни бедик деңгелге эрттирер деп кол сорулганы салып алган кожуунуң удуртулгазы болгаш культура албан черлериниң ажилдакчылары улуг күженишкinnerлиг ажилдап турар.

Алдынай ДАГБА,
клуб системазының методизи.

УТТУНДУРБАС ӨӨРҮШКҮ БОЛГАШ ХОМУДАЛ

эрге чурттап өскөн, элээди назы-на ада-иёмге, төрелдеримге кып, чер-даа, мал-даа ажилы-ыккан болгаш, кандыг эртем-чедип алырының дугайында ил тургустунуп кээрге, бичи-и-гылыш чокка Кызылдың көдээ гый техникумунче 1957 чылда кирип алган мен.

Икунму дооскаш, ол шагда Өвүр-иң «Кызыл-Тук» колхозка брига-домнап ажилдааш, оон Со-лияга шериг албан-хүлээлгем еш, Улан-Удэ хоорайның көдээ й институтунга өөренип киргеш, дилге черинден дээди эртемни-нүң дипломун холга алдым.

Дырал-чуртталгам, өг-бүлөм ле ынчангы Улуг-Хем кожуунуң суурга чурттап, ажилдап, тус чонунга ижигип, сагыш-сетки-ржып, ажил-ижим шуудап, ол туг киж апарып, төрелзинген хүндүткелдиг чордум. Чонум, рим-биле ам-даа дыка чоок ха-ыг аргыжып чор мен.

Элза-даа бо хүннерге чедир айүп чоруур чүүл бар. Ону Ак-юнулга, амгы Чаа-Хөл кожуунуң рттакчыларына дыңнадып ка-агыш-сеткилим оожургаар боор-гел-биле бо чүүлду бижидим. үвениң ужу-чөвү мындыг.

тазарты ширбээш, аңаа төп, ооң шына-рын баксыратпас дээш, ажилчыннар кызып ажилдап турганнар.

Октябрь ай үнген. Шаңчы тайгазы-маар чер болгаш, күстүң тыныжы эрте кээр черлерде тараа чедир бышпаан. Баш бурунгаар санап көөрүмге, оон 300 тонна чыгы тарааны ажаап ап болур. Ону каяа апарып төгөр, канчаар кадага-лап алыр аргазын дилеп, боданым чоруп тургаш, Суг-Бажы деп черде бетон силос оңгарына шоолуг бышпаан тарааны төккөш, мал чеми кылдыр курлавырлап алыр деп шийтпирлээн мен. Саян ар-тынга билиг бедидер курстарга өөренип чорааш, шоолуг бышпаан тарааны мал чеми кылдыр болбазырадып алырының аргазын көргөн киж мен. Ону мынчаар кылыр: бетон силос оңгарына сугну кут-каш, ооң кырыне тарааны уруптар, кы-рын целлофан-биле шыпкаш, чылыглап каар. Ынчаар шыжап каан тараа 4-5-6 ай дургузунда хөөп чыдар. Алызы барып дыка эки шынарлыг мал чеми апар, ооң-биле хаваннарны, инектерни чем-герер. Суг-Бажы деп черде бетон силос оңгарына сөөлзүредир ажааган тарааны ындыг арга-биле урдуруп каан мен.

Ол күзүн мээң чуртталгамга уттундур-бас база бир болуушкун болган. Шаңчыда тараа шаңыга ажилдап турумда, арт кырында Мендуме дарга келген, манап турар дидилер. Михаил Мендуме дээр-ге Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң даргазы. Машиналыг халдып чоктадым-на. Дарга артты белдеди бадый келген, дүжүдүн ажаап каапкан тараа шөлүндө тур. Чанынга чеде бээримге, меңээ уткуй кылаштап келгеш, тараа саваңы хөлээң-хөлээң эндере чыдар шөлүң айтышкан: «Кончу-

ла улуг ажил кылган-дыр силер, дуңмам» – диди. «Эрте частан бо хүннерге чедир трактористерниң, комбайнларның кызымак ажылы-дыр ийин» – дидим. Михаил Клаевич мээң холдарымны туткаш, мени кускаптааш: «Силерниң удуртулгачар-биле» – деп кагды. Ажыы-биле бижиин, аңаа дыка өөрзүн мен. Чүге дээрге Тываның хөгжүлдизинге бодунуң улуг үлүүн кирип чоруур, чонун-га хүндүткелдиг, бедик албан-дужаалдыг киж боду мактал сөстөрни меңээ чугаа-лап чорбаан чүве.

Часкы, чайгы, күскү ажилдарга кы-зымак ажилдаан, чедишкынниг болган мурнакчыларны, ажилды эки органиаста-таан удуртукчуларны чыл төнчүзүндө шаңнаар-мактаар чаңчыл турган. «На-йрал» совхозтун удуртукчуларының аразында чаңгыс мени СЭКП Улуг-Хем райкомунун Хүндүлел бижи-биле шаңнаан. Ол шаңналды меңээ байырлыг байдалга тывыспаан, совхозтун пар-тия комитетиниң ынчангы секретары «Шаңналың ап ал» дээш – ол-ла. Че, ол-даа ындыг-ла ыйнаан.

Агрономнарның ажылы кыжын элээн чайланы бээрге, билиг бедидер курстар-же, семинарларга өөредип чорудар боор чүве. Сонгаар өөренип чорааш кээримге, совхозтун удуртулгазы улусчу контроль органнарының ажилдакчылары-биле мээң адымга херек оттуруп каан бол-ду – Суг-Бажында силос оңгарына хей тараа уруп, ооң шынарын баксырадып, ажилдап үндүргөн деп. Истекчи ша-даа мени каш-даа катап байысаан, тараа самчыгдаан деп буруудадыр чыгы. Меңээ хамаарыштыр херек оттуруп каан, самчыдалга буруудаткан деп дамчы-ырга база кижилер аразына чоруп тур-

ган. Кем-буруу чок черге истелгеге 3-4 ай дургузунда турарга, сагыш-сеткилге дыка берге боор чорду.

Час дүжүп, агаар чылып, чер эрип эге-лээрге, бетон силос оңгарында тарааже суг немей куткаш, кырын целлофан-биле шыпкаш, тырый баглап каан саваң-биле чылыглап кагдым. Хүлээп алган шийтпиримниң шынынга, түңнели эки боорунга бүзүрелдиг турган мен.

Чайын, июль айда, республиканың ынчангы көдээ ажил-агый сайыды Ми-хаил Абрамов халдып келди. Хей тараа баксыраткан сен дээш, мени кончуп шаг болду. Мал чемин ынчаар белеткээриниң технологиязын тайылбырлаарымга, дыңнаан-даа, дыңнааан-даа ышкаш. Силос оңгарында мал чеминиң шына-рын лабораторияга хынаар дээш, хей эвести ап алдылар. 2-3 хонганда дар-галарга сайыттан айтышкын келген болду. Шаңчының Суг-Бажында си-лос оңгарында мал чеминиң шынары дыка эки, ынчангаш ооң-биле «УТКА-25 чылы» совхозтун Арыг-Үзүүнде хаван фермазының хаваннарын чөмгерер деп. Чөөн-Хемчик районун Баян-Талада сүт-бараан фермазында саар инектерге бээр-биле база ол мал чемин сөөртүп ап турдулар.

Мээң сагыжым-даа чиигей берген, истелгени ол дораан соксаткан.

Шаңчыга тараа баксыраткан, харын-даа мырыңай самчыгдаан деп мени буруудадып, истелгеге кирип турганын болгаш ооң түңнелин бижидим, хүндүлүг чонум. Сеткилимни өөртүп чораан өөрүшкүмнүң, хөрээмни өйүп чораан хомудалымның төөгүзүн ам билип алган силер. Арын-нүүрүм арыг.

Домбулак ООРЖАК,
көдээ ажил-агыйның хоочуну.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

ЦЕЧЕНЛИНГ ХҮРЭЭЗИНДЕ
БАЙДАЛ

Кызыл хоорайда сарыг шажынның элээн каш хүрээлери бар. Оларның ламалары чүдүкчү чонга ачы-дузанын көргүзүп, мөргүлдери номчуп, чалал-галарже барып турар.

Цеченлинг хүрээзи сесерлик чоогунда, төпте, чоок боорга, баргылаар кижилер мен. Бо хүрээниң ажилында эскергеним четпестерни, таварышканым чижектерни кирип тургаш, бижирип көрей.

Бирги чижек. 2018 чылдың чайын, бо хүрээде лама башкыларга кирер дээш, чеде бердим. 6 хире өрээлде лама башкылар тускай тургузуп каан чурум езугаар чонну хүлээп ал, олар бир хүн ажилдаар, дараазында хүн дыштаныр чурумну болду.

Келген чон колдуунда-ла оң талазында үстүкү өрээлде лама башкыже хөйү-биле оочурлап, саны 30 кижилер болду. Арткан өрээлдерде башкыларже узун оочур-даа чок, ийи-чаңгыс улус кирип алгаш, чоруй баар. Улустуң хөйүн бодаарга, бо башкы эң арга-дуржулгалыг турган-дыр аа деп бодап, мен база ынаар оочурлап алдым. Шынында шупту-ла сарыг шажынның өөредилге черлерин доозуп алган, эртем-билини дөмей башкылар-дыр ийин.

Манааныс башкы 10 шакта ажилдап эгелээр турбуже, 11 шакта моорлап келди. Ол башкы элээн каш кижини хүлээп ал чоруй, дүшү үезинде чөмөннип алыр дээш, хүрээниң столоваязынче чорупту. Чон шыдамыккайы-биле манап-ла тур. Чөмөнгөш келген соонда башкы: "Ам чүгө чаңгыс кижилер хүлээп алыр мен" — деп медегледи. Кайгап калдым, чылдагаанын айтырып, чаңгыс "бук" дээр кижилер-даа чок. Лама башкыларны чон аажок хүндүлээр, оларже алгырып, хомудалын илередир хире звес, чон хөөнүг, хөөн чок тарап чорупту. Эртенгиниң 8 шакта-ла оочурлаан улус бар чүве-дир ийин. Хайыраан үеисти!

Мен чоннуң Эрзин хүрээзи деп адаар хүрээзинче чорупкаш, Омак башкыже

кирип алдым. Бо башкы ажилдаар шагын сагыыр, чонга эптиг-ээлдек, хамаарылгазы эки деп билер кижилер мен. Хүрээде өске-даа башкылар өскээр чардыкпайн, чонну хала чокка хүлээп ал турар чорду.

Кижилер бодаарга, лама башкылар чурум езугаар 9 шактан 17 шакка чедир, херек болза, оон-даа орай үеге чедир чүдүкчү чонну хүлээп алыр уjurлуг болгу дег. Чижеглей чугаалаар болза, башкы кижилер кичээлин ара эрттиргеш, эмчи кижилер аарыг-аржык чонну каапкаш, маңнап чоруй барбас болгай. Лама башкылар чалалга баар чүве болза, ажилдаас, дыштаныр хүннери бар-дыр. Хүрээге аарыг-аржык, амыдырал-чуртталгада берге байдалга таварышкан, хилинчек-човулаңныг кижилер ырак-узак кожуннарда-даа албан-биле кээп турар болгай. Чүдүкчү чонну энерел, кээргээчел сеткилге өөредип, суртаалдап чоруйр лама башкылар чонга боттары база шак ындыг сеткилдиг болуп, чонну хүндүлээр уjurлуг. Шажын-чүдүлге, хүрээлер чоннуң хайырлаан өргүлү-биле ажилдап, чурттап турарын билер бис.

Азы каш шак ажилдаарын лама башкылар боттары билер уjurлуг чүве бе? Оларның ажилын кым хынаар уjurлугу?

Индианың, Бурятияның дацаннарынга болгаш өске-даа черлерге сарыг шажын эртемни чедип алган, сагыл четтирген башкылар чүдүкчү чону дээш, Ыдыктыг Далай-Лама башкысы дег сеткилинден бердинип, оон үлегерден ап ажилдаар болза, эки звесле.

Ийиги чижек. Март 7-де эрги сан-биле 30-ниң хүнү болган. Ай календары-биле 8, 15, 30-ниң хүннеринде хүрээлерге улуг мөргүлдөр болур деп чүдүкчү чон би-

лир. Цеченлинг хүрээзинге хүннүң-не 9, 12, 15 шактарда мөргүлдөр болур деп бижээн болгай.

Март 7-де Цеченлинг хүрээзинге мөргүлге олуруп алыр деп пенсионер эжим-биле баш удур-ла планнап, дугуржуп алды-выс. Хүрээге эртежики баргаш, олут ээлеп алыр дээш, 8 шакта-ла автобуска олуруптувус. Чедип кээри-виске, 10 хире кижилер олурлар. 9 шакка чедир улус оон-даа көвүдзүн. Манап-ла олур бис. 9 шак ажа берген, башкылар-даа сураг. Чамдызы уурук-сууруктап чоруп эгелзэн. 9 шак 30 минута турда бир кижилер: "9 шактың мөргүлү болбас дидир" — деп мындыг. Келген чон оон-моон: "Мөргүл номчуур шагында номчуvas кандаай чүвөл? Бис мында чалгаарааш чедип келген звес бис. Чорук-херек бүдүрүп алыр дээш, албан-биле келген улус-тур бис" — деп, таарзынмаан хөөнүн илередип, шыжыгып эгеледилер. Бир аныяк херээжен үне халааш, башкыларга чугаалаан хире: "Мүн-не бир башкы мөргүлдү номчуп бээр болду" — дидир. Ам-на амырап олуруп алды-выс. Лама башкыдан: "Чүгө 9 шактың мөргүлү болбас деп турганы ол?" — деп айтырды-выс. "Лама башкылар кожуннарда мөргүл номчуп турар" — деп харыылады. Харын-даа ол башкы чорувус чогуудуп берди. Таанда шупту башкылар доозазы кожуннарже чоруй баар звес. Дежурный башкылар турар уjurлуг звес бе?

Тыва Республиканың Камбы-ламазы база бо Цеченлинг хүрээзинде саадап олар болгай. Камбы-лама бо хүрээде лама башкылардан негелдени

күштелдирип, чүдүкчү чонну хүн ажил шагын эгезинден төнчүзүнге ажилдаарын чедип алыры күзөнчү.

Лама башкыларның ажилында пестер дугайында солун, сеткелер номчуп көрбээн мен. Чон башкыларны анаа, бистер ышкаш, чал кижилерге бодаарга, дээди чурар деп бодап, дыка хүндүлээр бис. "Дээп болбас демир өргөн" бар бо ажык-чарлыг үеге четпестерни алыр дээш, шын чүүлдү черле чалап, бижирип апар. Хүрээлерниң башкыларның ажилы эреңгей бай турбас уjurлуг.

Бо материалды бижирип бе, биле деп дыка үр боданып келдим. "Мен живес болзумза, кым бижирил ын. Мынчаар эрттирип-ле турар бис бе?" бодап келгеш, чүдүкчү чонга эки бис дээш, эпчоксуна-эпчоксуна бижирип, үстүнде бижээним дег таварылгач чүгө мен звес, өске-даа кижилер тижип турар болгай.

Чүдүкчү чонга таарымчалыг байды тургузуп, Камбы-лама эргелер хүрээниң ажилын экижидип, лама кылар-биле хуралдап, чогуур түнүндүрер боор деп идегедим.

Ольга САЛ
Чадаана хос

ШЫДЫРААЧЫЛАРНЫҢ САЛГАЛДАРЫ БИС

Кызыл кожуннуң Баян-Кол ортумак школазынга суурнуң хүндүлүг чурттакчызы, «Шын» солуннуң штаттан дашкаар корреспондентизи чораан Мандып-оол Түлүшович Биле-оолдуң чырык адынга тураскааткан шыдыраа маргылдаазын школаның коллективи (удуртукчу тренер башкы А.Б. Анай-оол), Б. Мандып-оолдуң уруглары, төрелдери база Тыва Республиканың Шыдыраа федерациязы (даргазы Р.Ч. Ооржак), суурларга шыдыраа спортун хөгжүдери-биле, бедик деңгелге демниг эрттиргеннер.

Бо болган маргылдааның онзагай чүүлү — 80 кижилер киржикчилиг, барык бүдүн республика деңгелдиг эрткени. Шыдыраа федерациязының бо чаа эгелээшкени Кызыл кожуннуң Баян-Кол суурундан бир-ле дугаар эгелээни баян-колчуларга солун, уттундурбас, чоргааранчыг болушкун болган.

Маргылдаага ниитизи-биле школачылардан (эң бичии ойнакчы Кара-оол Киваа 9 сандан 3 сан алган) эгелээш, кожуннарның шыырак дээш билдингир шыдыраачылары Мерген Кыргысович Анай-оол, Владимир Константинович Хаян-оол, Артур Дажыевич Монгуш, Александр Чадамба база ортумак болгаш улуг салгалдың төлээлери киришкени онзагай болган.

Маргылдааны швейцар система-биле 9 турга ойнааның түңнелинде чемпион атты Артыш Андреевич Чүлдүм (9-тан 8 санны ап, кымга-даа уттурбаан) бүзүрелди-биле чаалап алган. Ниити бирги черни Ужар Сорук-оолович Монгуш (9-тан 7,5 сан) база ийиги-үшкү черлери Эдуард Ховалыг биле Валерий Николаевич Куулар (Өвүр, 7 саннарлыг) ээлеп шылгарааннар.

Школага спорт клубун ажадарынга база чаа шыдыраа хөлдери, шактар-

биле долуп дерип, дузалажырын маргылдааның түңнелинде Шыдыраа федерациязы аазаан. Школага физика башкылап ажилдап чораан бистиң башкысы Аркадий Байкараевич Анай-оолдуң суурнуң аныяк-өскенинге, школачылар аразында шыдыраа спортун сайзырадыр дээш кызып ажилдап турарының көскү чижээн демдегле-зе чогуур. Тиелекчилер хой, акша шаңналдары база хүндүлел бижи-тер-биле шаңнатканнар. Шыдыраачыларны изиг-чем-биле школаның столоваязы база Б.Мандып-оолдуң уруглары, төрелдери хүндүлөп, манчы-хуужуур, эт-чем, чигир-чимис, изиг шай-биле хандырып, хей-аьдын көдүргөн.

Мен бодум хуумда демдеглек-сеп турар чүүлүм болза, Биле-оол Түлүшович дээрге тудуг бригадир-

леп, Оттук-Даш ферма-зынга инек кадарып, малчын-нап чораан болгаш суурнуң кончук активчизи, коммунист, школа-биле сырый харыл-заалыг, ажы-төлү-биле дузалап ажил-агыын удуртуп, хой, инекти тудуп, үлегерлиг ада чораанын караам-биле көрүп өстүм. Ооң биче оглу Чимит мээң чаңгыс класс-чим, шыырак өөренир эш-ле болгай. Ооң аказы-биле мээң ачам Борис Седен-Доржуевич база фронтучу Павел Алдырмаевич Биче-кыс, даайым Александр Серенги, Владимир Түлүш, Эрес-оол Сымчаан-оол башкы дээш оон-даа өскелер ачыр-дачыр шыдыраа салып, суурнуң ийи-каат даш клубунуң контора-зынга суббота, улуг-хүннерде орайга чедир шыдыраалап

ойнап турганы караамга чуруттун артып калган ийин. Мен оларның төнд ойнаарын манаар дээш, орган чери-ге-ле удуп каар чордум. Ынчангаш бо маргылдааны сонуургап, кызып суурум кээп, ажилдап турарым университетте шыырак шыдыраачылары — өөрлерим эдиртип алгаш, киржип келгеним ол. Олардан инженер-электрик Оммуон Ба-сильи 6 санныг, каңнакчы Маны-Да-Базыр-оол 6 санныг, сантехник Мерген Монгуш 5 санныг, бодум 4,5 санныг эл-түңнелдиг ойнады-выс. Республикада билдингир шыырак шыдыраачы Херен Мартинович Сандый-оол (6,5 санныг болган) бодунуң хөлгезинге бо чылгы республика чемпиону болган Эдуард Эрес-ооловичиниң оглу Эрес база эрткен чылгы Наадым чемпиону Ужар Монгуш Оммуон Василий олар кады бистер-ынаар чедирип келгени эки болду, өөр-четтиргенивисти илередип олур бис.

Айдар КУУЛАР

СПОРТЧУ ЧҮТКҮЛ

СЕРГЕЙ БИНААЖЫКОВИЧ ООРЖАКТЫҢ БУЛУҢУ

МӨГЕ КЫСТЫҢ АЛДАР-АДЫ БЕДИК

Улун азы кызын спортка хандык-дыг, харын-даа тиелекчи болур дур канчап кижизидерил деп ай-ыг хөй-ле ада-иелерни хөлзедип тур. Ол дээрге кижиниң сонуурга-данулуг хамааржыр деп санаар мен. ын эвес болур болза, кымны-даа даан ажыгы чок. Бичии чаштарның ургалын өөренип көөрү, деткири ла. Бир эвес сонуургаар болза, ткензин, ооң эртер оруунга кандыг-адыг-берге таваржыр, хилинчек-лаң-даа турар болза, бодунуң ургалыг бердинзин. Сонуургал ге баштайгы кол базым, кезээде ынмас сорунза-дыр.

Хек кылдыр бир солун төөгүнү ки-Лориса дээр чаш уруг үш харлында-а, а 6 харлында хүрешти сонуур-екцияге барып эгелзенин ада-иези аар демдегелеп турганнар, «Ол кыс таарышпас чүве-дир,» деп, чаш кызын сургап, дып чадашканнар-дыр.

Бичии оолдар аразында дааларга киржип, ти-урар апарган. Чамдык алар: «Кыс киж эрлер турар, бужар чүве-дир. дааже кирибес-тир. Моон рбо уругну бээр эккелбе!» тренери Виктор Достайга п, шугулдап-даа турган ар.

Эвес чаш киж күштүг со-дыг болгаш шыдамыккай ол Лориса Ооржак ышкаш, -даа бергелерни алып кандыг-даа улуг ажилды чайынналчак чедишкни-п ап шыдаар болур.

Спортчу тиелелге деп чүл еп, айтырыг салырымга, кс хүлүмзүрээш, мынча ылаады:

п бүгү-ле эртип келген ерниң болгаш кылып ажилың түңнели болур. де киж ону угап билип, п эгелээр боор чорду. ре ажилдаан сен, ол хире түңнелге еп. Тиелелге болганы-ла кажан-аттаттынмас болгаш кайгамчыктыг үнү хайырлаар, сагыш-сеткилге рбас бооп артар – диди.

База ооң хүрежип чораанын утпас сквада «Олимпийжи сууржугашка» рулгар аразынаг хостуг хүрешке ның бириг чери дээш маргыл-көрүп чеде бергеш, институтка өренип чораан эжим, амгы үеде ың алдарлыг тренери Балкан Под-таваржы бердим. Аңаа Лориса ың хүрежин ол магадап чугаалап Лориса шүүлдө хүрешке бодун-хан талазы-биле шыырак көстүр, чергелиг маргылдаага тиелеп, ан база мергежилдиг удурланык-аржы берген. Сестип, пат-ла ор-нер башкызы Виктор Достай кор-ир-даа хире эвес: «Ажырбас, ойнап дыр ийин» дээш, өөреникчизиниң чоруй баргаш, сөөлгү сүмезин р.

Эгелзэн, Лориса ийи бутче кире демгизин өрү көдүргөш, агаарга лааш, хевиске шуут-ла чыпшыр Арыг тиелелге! Шииткекчилер бербедилер, өскээр санап каг-ам канчаар, шииткекчилер-биле ас – спорттун дүрүмү ындыг. Удур-зы туруп келирге, ол база катап өрү көдүрүп келди. Ам кандыг-даа болган. Көрүкчүлөр алгыржып, ып, адыш часкап амырап турлар. хөй спортчулар, тренер башкы-ырып алганына шииткекчилерни ып турганын дыңнавадым дээр. иса Ооржак ышкаш тиелекчиге ер-даа, шииткекчилер-даа шап-ыдавас. Ийе, олар бээр байдар.

тиелекчини болур. Чүге дээрге?..

Мөге кыс Лорисаның канчаар ажил-дап чораанын, Россияның чыынды командазының белеткел ажилын көргөн, тускай корреспондентиниң демдегелени-ден көрзелиңер.

Ол эртен Москваның мурнуу-чөөн чүгүнде турар олимпийжи сууржугаштың спортчу тренажерларлыг залында ажил кидин түлүк. Он шактан эгелеп уруглар демирлер көдүрүп эгелзэн. Баштайгы ээлчегде белеткелдиң тускай демирлер-биле ажилдаар кеззэнче чик деңзилиг мөгелер кирипкен. Е. Краснова, А. Трусова, Л. Ооржак, Н. Смирнова, Н. Гольц демир-лерлиг төгерики дээскиндир, залда кол тренер Юрий Голубовский болгаш ооң дузалакчыларының билдиги удуртул-газы-биле болуп турар чүүлү ынчаар адап болур чүве болза аан, маңнажып турлар. Мында эгези база төнчүзү кайыл

гиржип алды.

– Лориса хүрежип кааптың бе? – деп, кол тренериң: «Залдан үнүңер!» дээн дужаалың соонда айтырдым.

– Чок, ам-даа хүрежиксеп тур мен – деп, өске кандыг-даа хары манаар аргажок кылдыр чугаалады.

– Лориса ам эки байдалда – деп, команданың эмчизи Николай Демидов тодаргайлады. Кажан бир-ле чүве ындыг эвесе, ол дыка муңгаргай, ынчаар ажык хүлүмзүрбестей бээр диди.

Ол ажилдың түңнелин бистер шупту билир-ле болгай бис. Делегей чемпионат-тарынга киришкен түңнели мындыг: Хер-нинг хоорай 2009 чылда мөңгүн шаңнал; Москва хоорайга 2010 чылда мөңгүн шаңналга төлөпиг болган.

Европа чемпионаттарының Варна хоо-райга 2005 чылда, Софияга 2007 чылда, Баку хоорайга 2010 чылда тиелекчизи болган.

Оон аңгыда Лорисаның элээди уруглар болгаш аныктар аразынаг Европага, Россияга каш катап тергиидеп турганын санаар болза, киж езулуг-ла магадап ханмас.

Херэжэн спортчулар аразынаг хүреш маргылдаазын Олимпий оюннарының про-грамманың кириптерге, бир-ле дугаар Россияның адын камгалап киришкен спорт-чувус база Лориса Ооржак-ла болгай. ын-чан «Афины-2004» оюннарынаг киржири-биле бүдүн делегейден шилиттинген 16 мөге кыс аразында Лориса Венесуэлладан келген Карипаны 7:0, а кыдат Ли Хуины 12:9 саннарга октааш, Узбекистанны төлээлеп хүрешкен Л. Карамчакованы 11:0 болгаш немец мөге кыс Вагнерни 3:0 санга тус-тузунда тиелзештин, чүгле АКШ-тың төлээзи Мирандага 3:7 санга аштыргаш, бешки чер-ге төлөпиг болган.

Софияга Европага чемпионнаан соонда (2007 чыл) чанып кел чорааш, ол улуг озал-ондакка таварышкан, кончуг аар берге эмчи кезишкенин эрткен. Ооң соонда хевис кырынче Лорисаның эглип кээрине, боду болгаш тренери Вик-тор Достайдан аңгыда, кымның-даа бүзүре-вейн турганын шын. Кайгамчыктыг эрес-дидим болгаш шыдамык дээн маадырлар-биле байлак спорттун төөгүзүнде ындыг кезишкенин эрткен, Европаны (2010 чыл) ойнап, делегейниң мөңгүн шаңналын (2010 чыл) чаалап алган спортчу кижиниң кажан-даа турбааны база шын. Тыптыры-даа берге.

– Аныак спортчуларга кандыг сүме ка-дар силер – дээримге, шалыкын мөзү-биле дораан-на мынча дээр болду:

– Кандыг-даа аар-берге байдалга азы шыырак дээн спортчулар-биле таваржы бергеш, чүгле бодунга бүзүрээри чугула. Тиелелгениң артында аңаа бүзүрел бар. Хүннүң-не муң-муң кижилер бодун камна-вайн, үе-шагын харамнанмай белеткенип турар деп билер мен. Ынчалза-даа тиелеп-гени чүгле бодунга бүзүрелдиг кижилер чедип ап турар. Спортчуларның хөй ке-зинге бүзүрел чедишпейн турар, ынчан-гаш чедишкени четпейн баар чорук ында. Спортчу делегей кончуг каржы болгаш дошкун, ында кээргел-келдерел деп чүве чок. Чүгле чаңгыс тиелекчи турар ол-ла! Ындыг болганда: «Сен чүгле бодунга бүзүр, чүге дээрге тиелеп шыдаар кылдыр белеткел ажилың чорутканың шын болгай. Ийиде, удурланыкчың кажан-бир черле аш-тырар ужурлуг, база шын аа! Ол-дур, «Ону бөгүн мен тиелеп алың деп шиитпирлеп ал» – деп, сүмелээр мен.

Мөгениң алдар-адының хемчээли чүүден хамааржырыл? Хөй катап катап-та-тына-даа бергени чадавас, ынчалза-даа ооң сонуургалындан база хөй белетке-нинге ынак чоруундан болгаш хүрешке бердингенинден хамааржыр дээр мен. Ынчангаш Лориса Ооржактың мөге алдар-ың болгаш өндүр.

ИХЯ дыңнадып тур

Бүзүрээш, акшазын чидирген...

Телефон дамчыштыр акша бу-зурар чорук ийи хевирлиг болур: бир болза, акша-хөреңгини тус-кай дугаарже шилчидери чугула деп бижээн смс-чагаа телефонга чедип кээр, бир болза, бузурук-чулар боттары силерге долгай бээр. Ындыг үлгедикчилер боттарын янзы-бүрү социал албан черлериниң, банк органи-зацияларының, соталыг хар-ылзаа компанияларының база эрге-хоойлу органнарының ажилдакчылары бис деп-даа таныштырып болур. Улустуң бүзүрээчелин ажылгап, будал-дыра каапкаш, оларның акша-ларын оорлап ап турар.

Март 12-де Кызылдың 56 хар-лыг чурттакчысы Россияның ИХЯ-зының Кызыл хоорайда эргеле-линге чедип келгеш, билдириш-кинни кириген. Февраль айда ооң телефонунче бир танывазы киж и долгапкаш, Москва хоорайдан истекчи мен деп бодун таныштыр-ган. Когараан кижиниң дугайында шупту медээлерни болгаш ооң үш чыл бурунгаар бир интернет-са-дыгдан эмнер садып алганын ол билер болган. Хоойлуга дүүшпес барааннары садып тарадып, шы-нар чок хандырылгаларны чорудуп турганы дээш, интернет-садыгның эзлеринге хамаарыштыр кеземче херээ оттурган, ынчангаш кога-раан киж материалдыг болгаш моралдыг хораның орнунга 10 сая рубльди төлөттирип алыры-биле хамааты иск-негелдени кириер эр-гелиг дээрзин «бузурукчу-истекчи» чугаалаан.

Когараан кижини ынчаар төө-редип тургаш, ооң акшазын бузу-рар кажар арганы тып алкаш, бир ай дургузунда 1 сая үш чүс муң рубль хире акша-хөреңгизин оор-лап бузурган. Ол акша-хөреңгини иск-негелде кириерде, күрүне каа-лызын болгаш бүрткедилгениң чыыр акшаларын төлээр, банк организацияның хандырылганын төлээр, янзы-бүрү экспертизаны эрттиреринге херек деп тайылбыр-лап турган. Янзы-бүрү телевиерлер дээш шилчидер агар-сан айтып бээрге, акшаларны үзүктөп шилчи-дип берип турган. Оон долгавайн барган соонда, ол хамааты меге-ледип алганын билип каан.

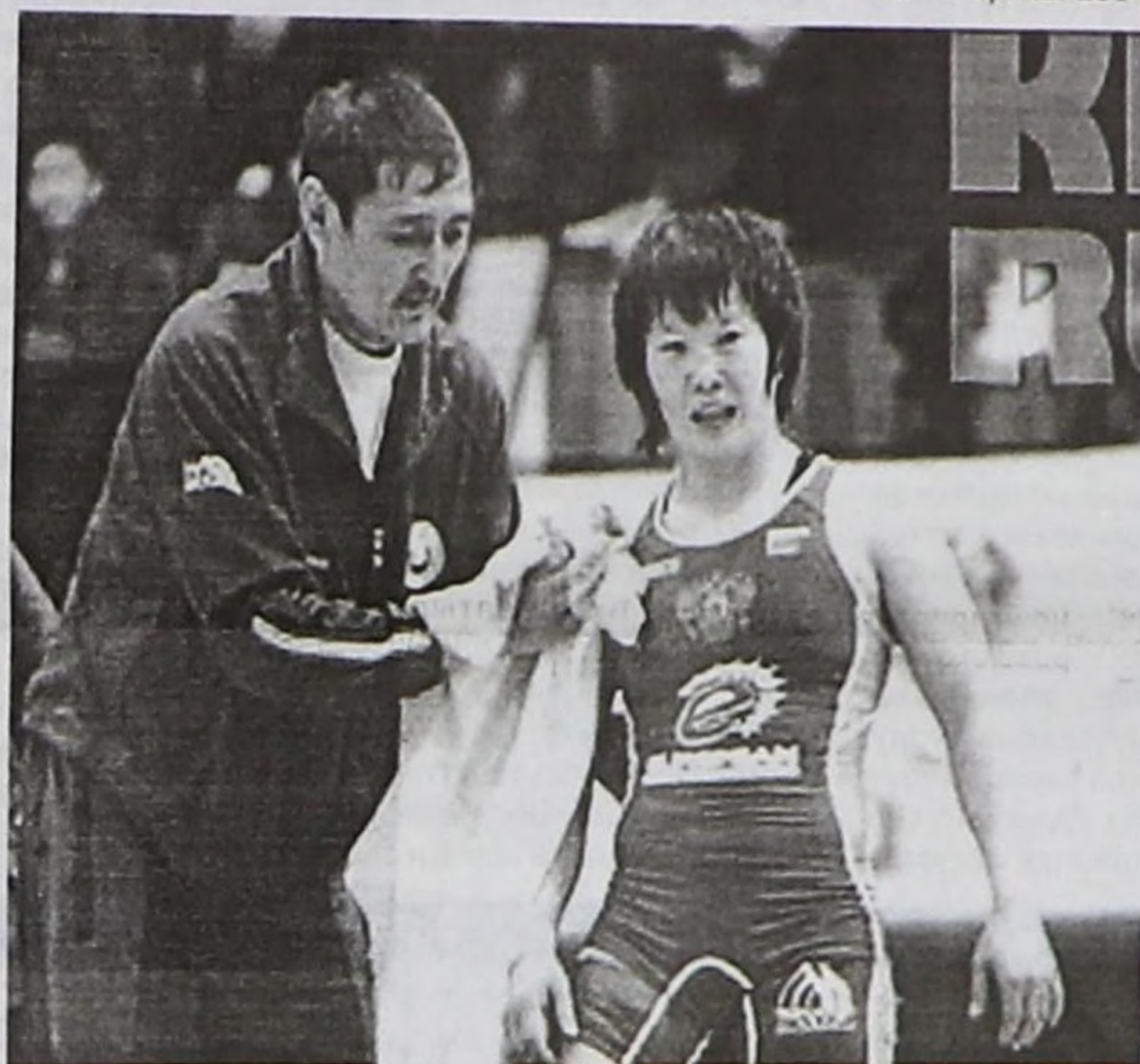
РФ-тиң Кеземче хоойлузунуң 159-ку чүүлүнүн 1-ги кеззэнде көрдүнген «Бузурукчу чорук» деп кем-херектиң үлгеттинген ба-рымдаазы-биле кеземче херээн оттурган.

Телефон дамчыштыр улустуң акша-хөреңгизин бузуруп алыры чаңгыс эвес удаа болуп турар.

Хүндүлүг хамаатылар! Бир эвес каразынчыг улус долгап келзе, оваарымчалыг болуп, оларның дамчыткан медээле-рин катап хынаңар. Долгап ту-рар кижиниң адын, фамилиязын, адазының адын, ажилдап турар черинде килдистиң адын, эрге-дужаалын, харылзажып болур дугаарларының шуптузун доп-дораан бижип алыңар. Эрге-хоой-лу камгалаар ведомстволарның албан-эзузунуң сайтыларын-дан телефон дугаарларын билип ал-гаш, ынаар долгапкаш, ындыг ат-тыг киж ында ажилдап турар бе дээрзин ылаваылап айтырар.

Бичии-ле каразынчыг чүүлү эскерген болзунарза, полицияның 102 телефонунче азы девицээр органнарының дежурлуг кеззэнче дарый долгааш дыңнадыңар.

Тыва Республикада ИХЯ-зының парлал акшаны.

«Сүбедей. Делегейни чагырып ап чораан аъттыг киж» деп бо ном эрткен чылын тыва дылга көстүп келген. Шынап-ла, Сүбедей деп чогуу кыймыл ол дээрзин моон сонургап номчааш, оон билип алыр. Артында-ла тыва дылче очулдуруп каанынга кижиниң өөрүвес аргазы чок. Валерий Злыгостевтин «Сүбедей. Всадник, покорявший вселенную» деп мындыг атыг номун биске Тываның улустуң чогаалчызы Николай Куулар биле хоочун, журналист Артур Хертек очулдурганнар. А харысалгалыг редактору филология эртемнеринин доктору Каадыр-оол Бичелдей. Тыва чонга мындыг онза төөгүлүг номну очулдуруп, улуг ажалды кылып бергени демдеглексенчиг.

Кандыг-даа ном-биле таныжып эгелээр, баштай-ла ооң автору сонурган-чыг боор чүве. Бо номнуң автору Валерий Злыгостев дээрге төөгүчү киж-дир. Ол 1960 чылда Уфага төрүттүнген. Эртем угланышынынга Моол империяны, Алдын Ордун, ортаагы вектин төөгүзүн аажок сонургаар чораан. «Сүбедей...», «Тохтамыш» дээш оон-даа ыңай төөгү-биле холбаалыг номнарның автору.

Авторнуң «Сүбедей. Делегейни чагырып ап чораан аъттыг киж» деп номунуң допчузунда алды кезектиг дээш тодаргай-биле айтып каан. Оон дараа-зында беш дугаар арнында бо номну мээң өгбелерим – бөдүүн орус тараачыннар Сергей Иванович Гулинге турса-кааттым деп автор мынчаар-ла бижип эгелзэн. Ол-ла арында картаны шыйып, киригени дыка солун, Евразия. XII чүс чылдың төнчүзү – XIII чүс чылдың эгези. Картада айыттыганы кызыгаарларны Э.Д. Филлиппин, Д.Мэнниң, В.Г. Пащутонун, Л.Н. Гумилевтуң ажалдарында медээ-дыңнадыгларга дүүштүр шыйган деп тайылбырлаан. Ол картада хемнер, хөлдөр аттарының дужунда туматтар, кыргызтар, ойраттар, меркиттер, моолдар, татарлар дээш оон-даа ыңай бижип кааны номчук-чуга сонурганчыг. Шынап-ла, езулуг-ла төөгүнүң арыннарын ол картада шыйып каан. Улаштыр номчуурга, Амырга-моос-

Чаа ном

Сүбедей

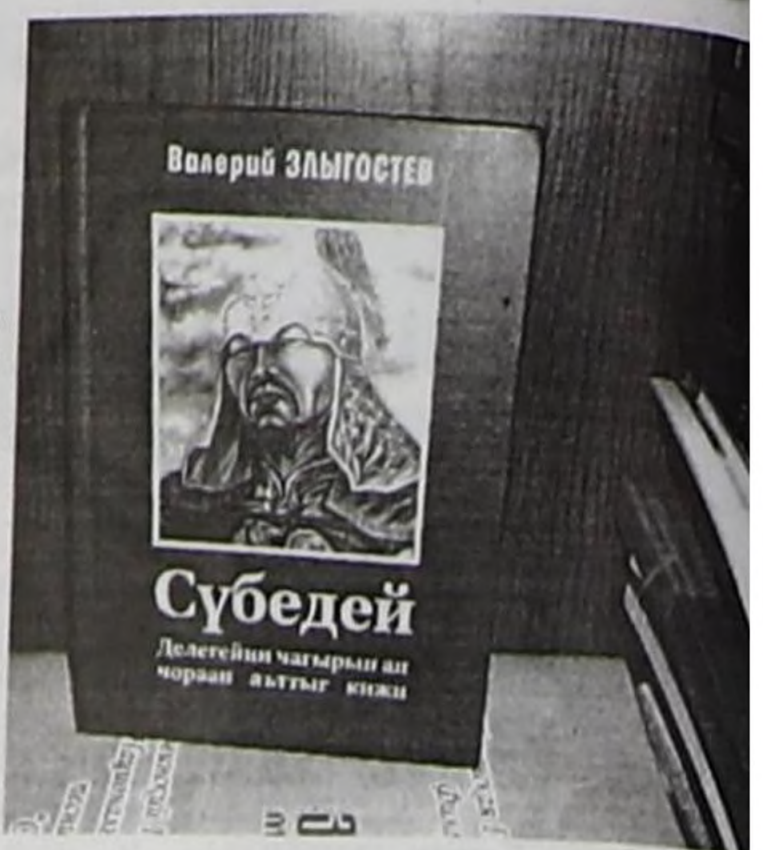
тарны ойлатканы деп эгеде профессор-лар, докторлар Д.Писарев, К.Тимирязев, В.А. Иванов Валерий Злыгостевтин номунуң дугайында боттарының бода-дарын бижип кааннар. Оларның бирээзи төөгү эртемнеринин доктору, профессор Иванов мынча дээн:

— ...Улуг Моол империяга болгаш Алдын Ордуга хамаарыштыр төөгүнүң чөптүг чоруун катап тургузарының эста-фетазын ам татар төөгүчүлөр хүлээп алган... Мен маңаа В.А. Злыгостевтин намдарын тоожуур сорулга салбаан мен, чүгле харын ооң амыдыралы төөгү-биле, оон туржук археология-биле элзэн сырый холбашкан дээрзин чугаалаксадым... Профессионал төөгүчүлөргө шоолуг хол дегбээни, ынчалза-даа Чиңгис-Хаанның үлө-херектеринин база оон тургусканы империязының өндүр улуун, Чиңгис-Хаанның "дөрт демир ыдының" бирээзи Сүбедейни, ооң Улуг Моол империяны тургузарынга ролюн билип алырынга кончуг чугула көрүштү дилеп тыпканы болур... Кончуг боттуу-биле бижиттинген ном-дур – деп, ол мындыг үнелелди берген.

Номнуң улаштыр-ла эге сөзүнде делегей төөгүзүнүң дугайын база бо таварылгада чугаа чүгле Сүбедей-маадырның дугайында болур. Чиңгис-Хаанның каржы-дерзии болгаш өршээл билбес «калчаа ыды», өске талазында – шылгараңгай угаанныг шериг баштыңчызы болгаш дипломат... дээш тайылбырлаанын номчул оорарга-ла, киж ала-чайгаар төөгүже шымнып кире бээр. Оон соонда номнуң бирги кезээ эгелээр. Алды улуг кезектиг, ооң иштинде бичии эгелерлиг. Бо ном-биле таныжылгам эгелээр-ле, Сүбедей Чиңгис-Хаанга канчал каттыжа бергенил... дээн ышкаш айтырылгар мени сонургадып турду. Сүбедейниң дугайында информация кончуг эвээш деп бижээн. Шынап-ла, кым сен, Сүбедей? Сээң дугайында медээлер

будалчак болгаш чөрүшкөк-тир дээни база кончуг чөптүг болгу дег. Чиңгис-Хаанның "дөрт демир ыдының" бирээзиниң амыдырал-чуртталгазының болгаш үлө-херектеринин дугайында тоожуп тура, эвээш диге ийи даап бо-даашкыга таваржыр бис. Моон дугайында номнуң 28 дугаар арнында тодаргай бижип каан. Бирээзи «Моолдарның чажыт төөгүзүңгө» үндезилеттинген, ында Чарчиудайның оглу Чаурхан-Сүбедей акызы Челме-ге каттыжа бергеш, удаптаанда Чиңгис-Хаанның «чес баштыг ыттарының» бирээзи апарган деп айтыпкан. А «Юань Ши» деп кыдат бижимел көңүс өске чүүлү кирип турар, Нельбениң үшкү салгалда уйнуу Хачиун Хабалды төрзөн. Хабал ийи оолдуг чораан, улуун Хулугур дээр, оон бичезин Сүбедей дижи, кайызы-даа кончуг эрес-дидим, эзер кырындан дүшпөс, часпас адар адыгжылар-дыр» деп төөгүдө мынчаар айтып турар. Оон улаштыр-ла номчукчу боду бо маадырлар-биле таныжып чоруп каар. Арга-арыг ортузунда озалааш хонашка чылыг өггө, чуланың имиргей чырында болгаш эртежик дүвүнүң сылаан даа-жында төрүттүнген Чаурхан-Сүбедей үлө-чолдун кавыны-биле баштайгы дээр-резинде өөреникчи кылдыр, оон соонда Чиңгис-Хаанның өмээржикчи апарган... дээш-ле маадырның дугайында мынчаар таныштырып чоруп каар.

Делегейни башкарып ап чораан аът-тыг киж Сүбедей маадыр Көкечү биле Урянхатай деп оолдарлыг. Олар база-ла адазы ышкаш көскү шеригжилер дээрзи номчукчуга билдине бээр. Сүбедейниң кылып четтикпзэн ажылын ооң оглу Урянхатай эчизинге чедирген деп бижээн. Бо оглу 1202 чылда төрүттүнген, база чаныш-сыныш чок эрес-дидим оолдарның бирээзи. Ынчаарга номнуң сөөлгү арын-

нарында кончуг тодаргай-биле т сөзүн-даа, хронологияны-даа та тырганы онза. Ында мынчаар де лзэн, Темучин 1155 чылда төрүттү а Чаурхан-Сүбедей 1175 чылда ч көргөн. Бо номда чугаа Сүбедей дуга да чоруп турар болгай, ынчаарга Чи Хаанның «дөрт демир ыдының» би Сүбедей 73 харлыында чок бол «Юань-Ши»-де ындыкы сан-биле чылдың январь 15 деп демдеглээ ай, хүннү маргыштыг-даа чадавас, бодаалдар база бар. Оон ыңай Сүб Челме деп чаңгыс акылыг деп тур өскезинде ийи акылыг деп база де лзэн, мында база баажызы тывы тывызкка дөмей. Черле ынчаш бо езулуг төөгүлүг онза чогаал-дыр, с арыннарында тайылбырлар номчу кончуг тодаргай болгаш билдингир. База бо номда маадырларның бир Чиңгис-Хаан дугайында бурят чога Исай Калашниковтуң «Каржы чылда» («Жестокий век») деп номун хон журналист Галина Маспик-оолдун дылче очулдуруп кааны демдеглек чиг. А татар омактыг төөгүчү Вале Злыгостевтин «Сүбедей. Делеге чагырып ап чораан аъттыг киж» номунда чүгле Сүбедейниң дугайы чугаа колдап турар дээрзин номчу утпаза эки.

Ася Тюлю

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

В администрацию Чаа-Хольского района поступило заявление от гр. Российской Федерации Иргит Чинчи Ивановны о предоставлении земельного участка в аренду на 20 лет из земель населенного пункта для индивидуального жилищного строительства, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Ак-Дуруг, ул. Байынды 13, с общей площадью 1500 кв. м. с кадастровым №17:14:0201010:488 (Постановление об утверждении схемы расположения земельного участка на кадастровом плане террито-

рии от 16.08.2018г. № 568).

Лицам, заинтересованным в предоставлении данного участка, в течение тридцати дней со дня опубликования и размещения необходимо подать письменное заявление, также для ознакомления со схемой расположения земельного участка по адресу: 668221, Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, 8, отдел по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского кожууна, тел 8 (394) 43-2-12-18.

Дата окончания приема заявлений: 18.04.2019 г.

Телефон для размещения рекламы, объявлений, поздравлений в газете «Тувинская правда», «Шын» и на телеканале «Тува-24» 3-39-45.

Редакция принимает заказы на съёмку короткометражных фильмов.

Электронная почта: tuvpr@tuv.ru

солунуң сайтызы: shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражи: 13900 экз. Үндүрүлгениң тиражи: 4600

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин
күүседип турар К.К. Монгуш.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб. 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызының

хүлээлгезин күүседип турар М.О. Ондар — 2-17-91.

Секретарь (А.К. Куулар) — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.

Реклама, чарлал килдизи (С.С. Кужугет) — 2-18-10.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Никитилеп-политиктиг болгаш социал айтырылгар (редактору Ш.М. Суван).

Экономика, үлөтүр болгаш көдээ ажал-агыл (редактору А.Д.Түлүш,

культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору А.Н. Соян).

Очулга (редактору А.К. Ооржак, Р.Д. Демчик, А.А. Лагбы).

Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.

Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40101810900000010001
УФК по Республике Тыва (ГАУ РТ «Редакция
газеты «Шын» Л/С 30126174260)
БИК 049304001 ИНН 1701008465
КПП 170101001

Отделение — НБ Республика Тыва, г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албанның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солуну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткзэн.
Херечилелдиндугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» КХН-ге парлаан.
(Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның а-
торларының бодаалдары редакцияның туружу-бу-
дүүлөйүн барып болур. Айыттыганы саннары болгаш
өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар
боттары харыылаар.

Чагыдылга индекс: хуу южиклерге — 11530,
организацияларга — 31730

Солун неделяда үш каттап үнөр.

Хемчээли 3 парлаар ама.

Номерни парлаалгаже дужаагы:

график езуугаар — 18.00, херек кырында — 17.00.

Солун калбейн барганда, 2-18-10 телефонне долгаар.